

ТМГ. XXXVIII	Бр. 3	Стр. 1253-1271	Ниш	јул - септембар	2014.
--------------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 347.191:343.4:343.211.3

Прегледни рад

Примљено: 5. 9. 2013.

Ревидирана верзија: 19. 3. 2014.

Одобрено за штампу: 12. 9. 2014.

Божидар Бановић
Универзитет у Крагујевцу
Правни факултет
Крагујевац
Младен Милошевић
Универзитет у Београду
Факултет безбедност
Београд

ПОВРЕДЕ ЉУДСКИХ ПРАВА ОД СТРАНЕ КОРПОРАЦИЈА И МОГУЋНОСТИ КРИВИЧНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ

Апстракт

Криминалитет правних лица постао је озбиљан криминални феномен на националном, регионалном и глобалном плану, а кршења људских права којима се испуњавају обележја бића појединих кривичних дела, само су део укупног криминалног деловања многих корпорација широм света. Аутори експлицирају појам и основне карактеристике криминалитета корпорација, анализирајући његове сличности и разлике са сродним криминалним феноменима, а затим приказују познате случајеве кривичних дела против слобода и права човека и грађанина, учињена у име и за рачун корпоративних економских гиганата. Аутори класификују повреде људских права од стране правних лица по објекту кривичноправне заштите, то јест по врсти и значају повређеног права. Приказ и анализа парадигматичних примера угрожавања и повреде људских права обухватају криминално деловање правних лица у областима заштите живота, слободе и безбедности, политичких права, заштите животне средине и здравља људи, те права на безбедан и здрав рад. Након тога, аутори се фокусирају на анализу могућности кривичноправне рекације, имајући превасходно у виду увођење одговорности правних лица за кривична дела као адекватан легислативан одговор изазовима криминалитета корпорација. Коначно, аутори приказују и анализирају домаће позитивноправне норме о одговорности правних лица за кривична дела.

Кључне речи: људска права, криминалитет корпорација, одговорност правних лица за кривична дела, кривичноправна заштита

bbvsup@yahoo.com

CORPORATE VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS AND POSSIBILITIES OF CRIMINAL-LAW PROTECTION

Abstract

Corporate crime became a serious criminal phenomenon on a national, regional, and global level. The fact that a large number of states have decided to start punishing corporations with criminal sanctions is the result of an objective examination of social reality, which has unequivocally shown that serious crimes are continually committed on behalf of and for the benefit of legal persons, and that those acts inflict serious damage to states, society, and individual rights. This paper explains the concept and the main characteristics of corporate crime and presents its similarities with and differences from related forms of criminal conduct. The violation of human rights by legal persons is classified according to the object of criminal-law protection, i.e. according to the nature and importance of the right that has been violated. Review and analysis of paradigmatic examples of threats and violations of human rights include criminal activities of legal entities in the fields of protection of life, liberty and security, political rights, environmental and human health, and the right to safe and healthy work. The paper then presents prominent cases of corporate violations of human rights and analyzes the concept of corporate criminal liability as an adequate response to the challenges of corporate crime. Finally, the paper provides an overview of Serbian criminal legislation in this field.

Key Words: human rights, corporate crime, corporate criminal liability, criminal-law protection

УВОД

Међународно право познаје одговорност две категорије субјеката за кршење норми о основним људским правима – држава и појединаца. Државе, као основни субјект међународног права (уз међународне организације) одговорне су за имплементацију норми међународних уговора о људским правима, док се одговорност појединаца темељи на тешким повредама тих права. Међународна кривична дела представљају најтежи облик повреде основних људских права, али за њих одговарају искључиво појединци (физичка лица) који су их учинили у својству извршиоца, саучесника или наредбодавца (или пак по основу командне одговорности) (Крећа, 2007, стр. 115; Димитријевић, Рацић, Ђерић, Папић, Петровић, Обрадовић, 2005, стр. 146, 147; Бановић и Бејатовић, 2012, стр. 34).

Савремене тенденције указују на неодрживост система у коме је држава једини носилац међународне обавезе заштите људских права. Државе често немају воље или снаге да контролишу економске гиганте, а неке од њих принуђене су (или пристале) да сарађују

са њима у делатностима којима се, зарад лукративних интереса, крше основна права човека (Ratner, 2001, стр. 461, 462).

Ратнер (Ratner) истиче да корпорације, у поређењу са државама, имају подједнако или више моћи у односу на појединце. Иако су државе дужне да штите појединце од незаконитог понашања корпорација, пракса показује да државе (посебно неразвијене и оне у развоју) често не показују интерес (или немају потребних капацитета) за контролу делатности корпорација, јер приоритет дају инвестицијама које им оне доносе, а не правима својих грађана. Државе, у одређеним случајевима, чак помажу корпорацијама које крше људска права, уступајући им своје безбедносне снаге (Ratner, 2001, стр. 462).

Кршење људских права од стране корпорација само је један од појавних облика криминалитета правних лица. Према проценама Федералног истражног бироа (FBI), укупна годишња штета по америчко друштво од разбојништва и тешких крађа износи око 3,8 милијарди долара, што је сума идентична оној која је настала као последица свега неколицине корпоративних превара (конкретно, реч је о познатим случајевима компанија Тусо, Adelphia, Worldcom, Enron). Преваре у области аутомобилских поправки коштају Американце око 40 милијарди долара годишње, манипулације са хартијама од вредности производе штету од око 15 милијарди по години, а у областима штедње и осигурања између 300 и 500 милијарди долара. Мокхибер (Mokhiber) додаје и да десетине хиљада особа годишње умре од последица загађења животне средине, пре свега услед непоштовања прописа о заштити околине од стране бројних корпорација (Mokhiber, 2007).

Најчешћи облик криминалног деловања правних лица је кршење прописа у области привредног и финансијског пословања. За ову појаву у англосаксонској литератури користи се израз *corporate crime* (као и *occupational crime*, *bussines crime*, *economic crime*) (Ђурђевић, 2003, стр. 722). Међутим, израз корпоративни криминалитет користи се и да означи различите врсте криминалних радњи колективитета учињених у вези са вршењем њихових послова. У том смислу, криминалитет корпорација обухвата и кривична дела чија радња подразумева угрожавање или кршење основних људских права и слобода. Растућа економска моћ корпорација и потреба за константним увећањем профита долазе у директан конфликт са неким основним правима људи, попут права на здраву животну средину или права на безбедан и здрав рад.

Повреде људских права од стране корпорација спадају у најтеже облике криминалног деловања правних лица, а њихове последице могу бити далекосежније и друштвено опасније од истоветних дела физичких лица. Као илустрацију, довољно је поменути кривична дела против здравља људи, попут производње и стављања у

промет шkodљивих производа или загађивања воде за пиће и животних намирница, противправног вршења медицинских експеримената и испитивања лека, или кривичних дела против животне средине.

Ако овоме додамо да корпорације могу учествовати у делима финансирања тероризма или у организованом криминалу, где њихова финансијска моћ и организација знатно доприносе овим криминалним делатностима, јасно је да најважнија људска права посебно трпе када су актери њиховог кршења моћне привредне корпорације.

ПОЈАМ И ОБЕЛЕЖЈА КРИМИНАЛИТЕТА КОРПОРАЦИЈА – КРАТАК ОСВРТ

Појам криминалитета корпорација (криминалитета правних лица) у социолошкој литератури појавио се релативно касно. Едвард Олсворт Рос (Edward Alsworth Ross), 1907. године, први је употребио термин „криминалитет белог оковратника“, који је неколико деценија касније теоријски разрадио Едвин Сатерленд (Edwin Sutherland) (Salinger, 2005, стр. 7; Hartley, 2008, стр. 2). У литератури се истиче да је криминалитет корпорација подврста криминалитета белог оковратника (Simpson, 2002, стр. 6,7; Игњатовић, 2010, стр. 111). Заједничка карактеристика ове две, врло сродне форме криминалитета, која их разликује од тзв. уличног криминалитета, јесте да су њихови актери, углавном, лица високог социоекономског статуса која криминалне радње врше у склопу својих пословних активности. Друго битно заједничко обележје је да адекватна друштвена, а у оквиру ње, и казнена реакција често изостаје, услед чега је зона „сиве“ и „тамне бројке“ далеко већа, него у случају осталих облика криминалног деловања. Јаче изражен лични користољубиви мотив испољава се код криминалитета белог оковратника, док је суштинска одлика корпоративног криминалитета усмереност извршилачке воље на постижање корпоративних циљева, а не само личне користи (Игњатовић, 2010, стр. 111; Braithwaite, 1984, стр. 6; Gruner, 2005, стр. 6). Ову тезу потврђују и нека истраживања која су показала да перцепција потреба организације, од стране менаџера средњег и вишег нивоа, у великој мери утиче на процес корпоративног одлучивања. На овај начин може доћи до појаве намерног кршења прописа о заштити на раду и заштити здравља запослених, услед процене да корпорација може трпети пословне губитке (Simpson, 1992, стр. 296, 297).

У теорији се расправља и о питању обухватности појма криминалитета корпорација, уз дилему да ли су њиме обухваћена сва противправна понашања корпорација, без обзира којом граном права су санкционисана, или се он односи само на кривична дела (или, у широј варијанти, сва казнена дела) учињена у корист корпорације.

Прво становиште изражено је у веома широкој дефиницији Селиндера (Sallinger) по којој криминалитет корпорација представља понашање којим се крше кривичноправне, грађанскоправне или управноправне норме, или је супротно било којој другој регулативи (Salinger, 2005, стр. 8). Слична, мада углавном нешто ужа одређења, дају и други аутори који подржавају ово становиште (O'Brien, & Yar, 2008, стр. 29; Clinard, & Yeager, 2006, стр. 16). Став да криминалитет корпорација треба ограничити само на дела санкционисана нормама кривичног (или, шире, казненог) права полази од идеје да из појма криминалитета корпорација треба искључити кршења управноправних или грађанскоправних норми, јер једино кривична дела могу добити атрибут криминалног понашања (Baucus, & Dworkin, 1991, стр. 233, 234; Schlegel, 1990, стр. 4, 5).

Уважавајући идеју да је широко одређење непрактично и да се појам криминалитета правних лица схвата исувише екстензивно, сматрамо криминалитет корпорација врстом противправног понашања одговорног лица (или другог лица чији се акти могу урачунати корпорацији) којим се крше кривичне, привредно-преступне или прекршајне норме (шире: казненоправне норме) а које се, по важећим прописима, приписују самој корпорацији (правном лицу). Ова дефиниција је ближа другом, ужем становишту, јер се ограничава само на казненоправну одговорност правног лица, али представља његову ширу варијанту јер не узима у обзир само норме кривичног, већ и других грана казненог права. Ово је, сматрамо, оправдано, будући да је одговорност правног лица за кривично дело категорија новијег датума (тек крајем 2008. године је уведена у казненоправни систем Србије), док је његова одговорност за привредни преступ и прекршај присутна у нашем праву знатно дуже (Кековић и Милошевић, 2011, стр. 24).

Криминалитет корпорација, схваћен на овај начин, неспорна је друштвена чињеница у читавом свету. Посебну пажњу привукли су случајеви угрожавања па и тешког кршења основних грађанских слобода у одређеним земљама. Случајеви сарадње одређених немачких компанија са нацистичким режимом, нелегална трговина дијамантима којом је финансиран грађански рат у Сијера Леонеу, спрега недемократских нигеријских власти и нафтних корпорација и подршка коју су корпорације пружале расистичкој власти у Јужноафричкој Републици за време апартејда – представљају парадигматичне примере незаконитог корпоративног деловања у спрези са носиоцима политичке власти (Ђурђевић, 2003, стр. 725).

Бројни случајеви кршења људских права од стране корпорација могу се класификовати на различите начине. Ми смо се определили за систематизацију засновану на заштитном објекту, то јест категорији људског права које је угрожено или повређено. У том сми-

слу анализираћемо неке од парадигматичних примера кршења најважнијих људских права – попут права на живот и права на слободу, а затим и основних политичких права грађана (слобода изражавања, окупљања и удруживања). Након тога, фокусираћемо се на савремене облике кршења људских права на здраву животну средину и здравље и здравствену заштиту, те права на безбедан и здрав рад, чиме бисмо заокружили спектар најозбиљнијих повреда људских права учињених у склопу делатности и у корист правних ливца (корпорација).

*ПОВРЕДЕ ОСНОВНИХ ЉУДСКИХ ПРАВА И СЛОБОДА ОД
СТРАНЕ ВЕЛИКИХ ПРИВРЕДНИХ КОРПОРАЦИЈА –
ПАРАДИГМАТИЧНИ СЛУЧАЈЕВИ КРШЕЊА
ФУНДАМЕНТАЛНИХ ЉУДСКИХ ПРАВА*

Примере учешћа корпорација у кршењу људских права у спрези са државом, у облику међународних кривичних дела, налазимо још током Другог светског рата. Директори немачких компанија, који су сарађивали са нацистичким режимом и учествовали у вршењу ратних злочина, злочина против човечности и злочина против мира, одговарали су пред нирнбершким судом. Упркос томе што се изрека нирнбершке пресуде односила на кривичну одговорност појединаца из компанија, у литератури се истиче став да се суд изражавао као да су злочине вршила и сама предузећа (Ђурђевић, 2003, стр. 724, 725).¹ У случају САД против Кројха (United States v. Krauch) суд третира правно лице као инструмент за извршење кривичног дела и указује на друштвене обавезе предузећа везане за поштовање људских права (Engle, 2006, стр. 291). И Ратнер (Ratner) наводи судску одлуку у случају I.G. Farben, апострофирајући део пресуде у коме се јасно каже како је предузеће извршило кривична дела против имовине на територији Пољске, Норвешке, Алзаса и Лорена и Франуске, те да су радње предузећа и његових представника неодвојив део немачке политике у окупираним земљама и представљају кршење тзв. Хашких правила (Ratner, 2001, стр. 477, 478).

Познат пример корпоративног криминалитета у области кршења људских права десио се у Индији, 1992. године, у склопу пројекта „Дабхол пауер“ (Dabhol Power project) покренутог од стране корпорације „Енрон“ (Enron). Пројекат је од самог настанка праћен протестима мештана и активиста невладиних покрета за заштиту животне средине. Када су протести постали масовнији, Енрон је анга-

¹ У случају САД против Крапа (United States v. Krupp), иако је у поступку суђења директорима предузећа, суд у образложењу говори и о кривици саме корпорације, изражавајући се као да је правно лице поступало са инкриминисаном намером.

жовао приватно обезбеђење, да би, затим, склопио уговор са властима федерелне јединице Махашарате (Mahasharate) о уступању стотинак полицајаца, које је компанија плаћала. Одреди формирани од ангажованих полицајаца учествовали су у бројним инцидентима који су укључивали злостављања, насиље и незаконита притварања демонстраната, што се може окарактерисати као повреда права на правично суђење и права лица лишених слободе, али и кршења забране мучења, злостављања и понижавајућег поступања (Chatterjee, 2000). Пример „Енрона“ илуструје чињеницу да су мултинационалне компаније, са огромним финансијским капиталом који превазилази економске капацитете многих држава, постале озбиљан глобални фактор, у стању да, зарад повећања профита, користи своју моћ за утицање на политичке токове (Ђурђевић, 2003, стр. 724).

Стране нафтне компаније у Нигерији биле су један од покретача сукоба који је у овој земљи започео деведесетих година, због тензија између њих и појединих етничких група. Корпорације „Шеврон“ и Нигеријска национална нафтна индустрија (Chevron, и Nigerian National Petroleum Corporation) присутне су на територији Нигерије још од 1957. године, када су откривене велике количине петролеума у земљишту ове афричке државе. Власт је принудила мањинску етничку групу Огони да напусти земљу, како би нафтне корпорације могле да је заузму и експлоатишу њена подземна богатства (The price of oil: Corporate Responsibility and Human Rights Violations in Nigeria's Oil Producing Communities, 2013).

Осамдесетих и деведесетих година проблем се продубио услед бројних еколошких, социјалних и економских проблема које су проузроковале корпорација и нигеријске власти. Током 1992. године, основан је покрет за заштиту етничких и еколошких права Огонија – Мосоп (MOSOP), који је започео широку кампању против владе и нафтних компанија, пре свега „Ројал дач шела“ (Royal Dutch Shell). Огони су претили даљим акцијама усмереним на ометање процеса експлоатације нафте. Власти су реаговале тако што су забраниле јавна окупљања и прогласиле, као издају, акте којима се онемогућава продукција нафте. Сукоби су кулминирали 1994. године, када је појачано војно присуство власти у региону (Милошевић, 2012, стр. 34). Јасно је да су овде повређена основна политичка права грађана, укључујући право на слободу окупљања и удруживања.

Маја 1994, дошло је до убиства четири лидера конзервативне фракције Мосопа. Тврдећи да траже лица одговорна за смрт ове четирице, представници војних снага започели су са насиљем према припадницима Огони популације. До јуна исте године, сравњено је 30 села, притворено око 60, док је убијено барем 40 људи. Ескалација конфликта проузроковала је око 2.000 смрти цивила, а број интерно расељених лица достигао је 100.000. Кен Саро Вива (Ken Saro-

Wiwa), вођа друге фракције Мосопа, ухапшен је и осуђен на смрт вешањем због наводног учешћа у атентату на четири лидера конзервативне фракције. Породице Саро Вива и осталих оптужених сматрале су компанију „Ројал дач шел“ директно одговорном за „намештен“ процес против њих и поднеле су тужбу против компаније пред америчким судом, која је укључивала и наводе о учешћу компаније и њених представника у кршењима људских права, егзекуцијама и тортурама. Представници „Шела“ тврдили су да је политичка егзекуција Саро Виве трагичан сплет околности и да је за њу одговорна искључиво тадашња нигеријска власт. Процес је завршио поравнањем, које је било једно од највећих које је нека компанија исплатила, по основу навода о учешћу у кршењу људских права. Представница Центра који је иницирао тужбу против „Шела“, Џени Грин (Jennie Green), изјавила је, тим поводом, да је ово био један од првих процеса у коме је корпорација тужена за кршења људских права, као и да је износ поравнања потврда тезе о томе да корпорације више не могу поступати некажњено у овом домену (Милошевић, 2012, стр. 34, 35).

Криминалитет правних лица у области повреде права на здраву животну средину

Веома озбиљан облик угрожавања људских права од стране правних лица везан је за повреду *права на здраву животну средину*. Еколошки криминалитет правних лица представља велику опасност по читаву планету. Врло је илустративан пример пожара у швајцарској компанији „Сандоз“ 1986. године, изазваног од стране радника који је непрописно препакивао отпад, а приликом чијег гашења је дошло до изливања отпадних материја у водене токове реке Рајне, што је довело до загађења воде за пиће у пречнику од неколико стотина километара и уништавања биљног и животињског света у великим размерама. Након вишегодишње истраге, кривично је гоњен само шеф ватрогасног одељења, који је наредио изливање отпада у воду, док су компанија и њен менаџмент остали ван домаћаја репресивних органа, иако је јавно мњење сматрало да су они примарно одговорни у овом случају (Симовић Хибер, 2007, стр. 88).

Шејет (Cheyette) описује случај корпорације „Еххон Валдез“ из 1989. године, када је „Ексонов“ (Еххон) танкер излио око 11 милиона галона (40.9 милиона литара) сировог уља у море. Сматра се да је ово један од најтежих случајева еколошке катастрофе проузроковане људским фактором у историји. Процењено је да се поменута количина разлила на око 3400 квадратних километара морског пространства. Заповедник брода Џозеф Хејзелвуд (Joseph Hazelwood) условно је осуђен због нехатног загађења животне средине пред судом државе Аљаска. Ипак, савезни амерички суд повео је поступак

против компаније „Ексон“, који је резултирао изрицањем високе новчане казне (Cheyette, 2008, стр. 177, 178).

Нафтна корпорација „Шеврон“ (Chevron), такође спада у ред великих загађивача у енергетској индустрији. Студија под називом „Big Spiller“, објављена 1989. године, обелоданила је податке о изливању нафте од стране ове корпорације, карактеришући је као највећег „изливача“ у читавој нафтној индустрији. Студија процењује да је „Шеврон“ излио око 2.8 милиона галона нафте између 1984. и 1989. године, не рачунајући милионе галона које је њена рафинерија „El Segundo“ излила у подземне водене токове. Исте године, корпорација је признала кривицу за 65 повреда Закона о водама и била осуђена да плати новчану казну за извршена кривична дела у износу од 6.5 милиона долара, уз 1.5 милион долара који је корпорација платила на име грађанскоправне одштете. Октобра 2003. године корпорација је осуђена да због кршења одредаба Закона о ваздуху (Clean Air Act) плати новчану казну од 6 милиона долара (Sallinger, 2005, стр. 161).

Криминалитет правних лица у области повреде права на здравље и здравствену заштиту

Веома озбиљан облик угрожавања и повреде људских права представља криминалитет правних лица у области права на здравље и адекватну здравствену заштиту. Први парадигматичан случај, који није добио кривичноправни епилог, везан је за компанију „Нестле“ (Nestle). Швајцарска корпорација производи вештачко млеко за исхрану новорођенчади (тзв. млечне формуле која замењује мајчино млеко), које се пласира и у земљама Трећег света. Међународне невладине организације за заштиту деце, првенствено „IBFAN“ и „Save the Children“, тврдили су да је пласирање млечне формуле на тржишта сиромашнијих земаља проузроковало озбиљне здравствене проблеме код деце и довело до смрти великог броја новорођених беба. Замерке упућене компанији „Nestle“ односиле су се на агресивну медијску кампању којом су промовисане предности формуле и на свесно занемаривање чињенице да у овим земљама не постоје хигијенски услови за њено безбедно коришћење. Млечна формула меша се са пијаћом водом, која је у поменутих земљама загађена и здравствено неисправна, што је доводило до развијања опасних болести код осетљиве новорођенчади (Baby mil aktion – Briefing paper, 2013).

Швајцарска фармацеутска компанија „Хофман ла Рош“ (F. Hoffmann-La Roche Ltd.) осуђена је због криминалне завере светских размера у периоду од 1990. до 1999. године, предузете како би се на незаконит начин „намештале“, подизале или задржавале цене и контролисало тржиште витамина А, В 2, В5, С, Е и бета-каротена, који се користе као најчешћи нутритивни додаци у људској и животи-

тињској исхрани. „Хофман ла Рош“ признао је кривицу и пристао на новчану казну од 500 милиона долара (F. Hoffmann-La Roche and basf agree to pay record criminal fines for participating in international vitamin cartel, 1999.)

Компанија „Фајзер“ (Pfizer), септембра 2009. године, пристала је да на име поравнања због бројних оптужби (за накнаду штете по грађанскоправном основу, али и кривичне оптужнице) исплати износ од 2.3 милијарде долара. „Фајзер“ је тужен за незаконит тржишни пласман четири лека који су промовисани у сврхе за које ни су имали одобрење. Компанија „Фармаси енд Апџон“ (Pharmacia & Upjohn Company, Inc.) ћерка-компанија „Фајзера“, признала је одговорност за кршење америчког Закона о храни, лековима и козметичким препаратима (Food, Drug and Cosmetic Act) и пристала да, на основу споразума о признању кривице, плати новчану казну у износу од 1.195 милијарди долара, што је највећа новчана казна изречена због извршеног кривичног дела у америчкој историји (Pfizer agrees record fraud fine, 2009).

Примера обмањивања купаца и недозвољеног промета хране, лекова и других производа има и у Србији, иако нема покренутих кривичних поступака против правних лица за ова дела. Познат је случај фалсификовања познате ракије „виљамовке“, коју производи комбинат „Поречје“ из Вучја. Лесковачка полиција запленила је око 1.500 флаша фалсификоване ракије, а анализе су показале да је производ опасан по здравље људи (Лажна „виљамовка“, 2011).

Криминалитет правних лица у области повреде права на безбедан и здрав рад

Тежња корпорација за профитом „по сваку цену“ упечатљиво се одражава у случајевима флагрантног непоштовања прописа о заштити здравља и заштити на раду. Статистички извештаји говоре да је број смрти на раду, услед неодговарајућих радних услова у Канади, једнак броју уличних убистава (Sallinger, 2005, стр. 161). Хартли (Hartley) помиње извештај комисије формиране од стране председника САД, 1972. године, који говори да је још у то време око 100.000 људи годишње умирало од последица индустријских (професионалних) обољења (Hartley, 2008, стр. 31).

И у Србији, иако још нема примера покретања кривичног поступка против правног лица, постоје случајеви кршења права на безбедан и здрав рад који су учињени у оквиру делатности одређених привредних субјеката. Упечатљив и актуелан пример је трагична погибија грађевинских радника у Земуну, када је услед неправилног извођења грађевинских радова на изградњи потпорног зида који је требало да спречи даљи одрон клизишта (радови су били привремено забрањени решењем надзорног органа), дошло до обрушавања

више кубика земље на раднике. Погинуле су четири особе. Тројици руководиоца предузећа „Стеван Стевановић Градинг СС“ одређено је полицијско задржавање, а поступак до данас није окончан (Одрон затрпао раднике, 2011).

Овим поводом Инспекторат за рад при Министарству рада и социјалне политике Републике Србије изнео је алармантне податке: у првих девет месеци те године 37 запослених је погинуло током обављања посла – 20 особа је погинуло на радном месту, док је 17 радника накнадно подлегло тешким телесним повредама задобијеним током рада (На послу страдало 37 радника, 2011).

МОГУЋНОСТИ КРИВИЧНОПРАВНЕ ЗАШТИТЕ – МОДЕЛИ ОДГОВОРНОСТИ ПРАВНИХ ЛИЦА ЗА КРИВИЧНА ДЕЛА

Приказани случајеви тешких кршења људских права од стране корпорација само су део укупног криминалног деловања одређених корпорација широм света, па се поставља питање да ли је постојећи инструментаријум кривичног (и, шире, казненог) права довољан за адекватну социјалну реакцију.

У последњих тридесетак година кривична законодавства европских земаља (изузимајући ретке, попут Немачке и Италије, које се и даље принципијелно противе кажњавању правних лица кривичним санкцијама), реформисана су, између осталог, и у правцу увођења одговорности правних лица (корпорација) за кривична дела.

Теоријске дилеме о постојању правног и моралног основа за кажњавање колективитета старе су колико и теорије о суштини правног лица као правне и социјалне појаве. Разлог за постојање оштро супротстављених ставова је јасан: кривична одговорност правних лица је институт чије усвајање захтева извесна одступања од класичних кривичноправних доктрина. Главна дилема је да ли поменута одступања доводе до неприхватљивог удаљавања од основних принципа кривичног права или се овај институт, у крајњој линији, може довести у склад са темељним кривичноправним начелима, узимајући у обзир његову криминалополитичку заснованост (Ђорђевић, 1968, стр. 25). Ледерман (Lederman) истиче да је питање одговорности правних лица актуелизовано средином XX века, те да је корпоративна кривична одговорност од изузетка претворена у правило (Lederman, 2000, стр. 642).

Временом, одговорност правног лица за кривично дело постала је правило у претежном броју законодавстава, укључујући и српско (Закон о одговорности правних лица за кривична дела, 2008, члан 6; Закон о изменама и допунама Кривичног законика, 2009, члан 4). Међутим, поставља се питање који је основ одговорности правног лица за кривично дело и који модел одговорности је оптималан.

Коначног одговора на поменуто питање, међутим, нема. Државе примењују неколико различитих модела, у зависности од традиције, утицаја компаративних правних система, решења из ратификованих међународноправних докумената и правно теоријских струја. Моделе одговорности можемо посматрати поларизовано: аутономна и насупрот њој изведена одговорност, субјективна и, на другом полу, објективна одговорност и, као трећи пар супротстављених модела – супсидијарна и кумулативна. Комбинацијом ове три групе теоријских антипода долази се до свих постојећих законских и теоријских модела (Ђурђевић, 2003, стр. 739). Одговорност правног лица може се засновати приписивањем кривице физичког лица (модел изведене одговорности) или на основу понашања саме корпорације као наиндивидуалног ентитета (модел аутономне одговорности). Сматрамо да се у оквиру ове две основне групације могу анализирати најважнији модели одговорности правних лица, уз нагласак да у позитивној легислативи постоје и комбинације модела.

Модел изведене одговорности

Према моделу изведене одговорности правно лице одговара за акте физичких лица која су са њим, на одређен начин, повезана. Две водеће теорије на којима се заснивају модели изведене одговорности су теорија идентификације (*alter – ego* модел) и викарна теорија (модел *respondeat superior*). Иако су први облици кажњавања ентитета у савременом смислу настали у Енглеској у XIX веку и били засновани на објективној одговорности, развој концепта субјективне одговорности правних лица започео је теоријом *alter ega*. Теорија је настала у области грађанског права и заснива се на логици по којој се правном лицу може приписати деликт физичког лица, уколико се оно може поистоветити са њим. Правно лице сматра се одговорним јер се полази од тога да одговорно лице ради као правно лице, јер је оно његов разум (енг. brain). Одговорно лице је разум правног лица и његово остварење – *alter ego* (Цетинић, 2005, стр. 246). Амерички судови (за разлику од енглеских) поставили су шири темељ одговорности правних лица, а њихови правни ставови постали су основ викарне теорије (теорије одговорности за другог). Према овој теорији, правном лицу приписују се акти свих запослених лица, а не само руководећих лица. У случају да је намеравао да оствари корист за правно лице, одговорност ће постојати чак и уколико је учинилац деловао насупрот изричитом налогу или пословној политици правног лица (Stojanović, & Shine, 2007, стр. 59).

Ставови изнети у одлукама америчких судова представљали су основ и за стварање теорије агрегације, према којој организација као ентитет има сопствену вољу, другачију од простог збира појединачних воља запослених. Овде треба поменути одлуку у случају

United States v. Bank of New England (1987). Банка је осуђена због кршења монетарних прописа. Према прописима банка је била дужна да пријави надлежном органу сваку појединачну трансакцију чији износ прелази 10.000 долара. Извесно лице извршило је више таквих трансакција, делећи их, међутим, на више мањих појединачних трансакција, од којих је свака остварена преко другог шалтерског службеника. Суд је заузео становиште да је банчино знање укупност знања свих њених службеника, те је она као целина била дужна да зна да је укупна вредност трансакција достигла вредност коју је неопходно пријавити. Овде се сједињују елементи (објективни и субјективни) бића кривичног дела, присутни код одвојених субјеката (Lederman, 2000, стр. 663–665).

Вреди поменути и идеје теорије функционалне одговорности и теорије деликта правног лица. Прва је настала у пракси холандских судова, а заступљена је у белгијском законодавству. Према овом схватању, кривично дело физичког лица може се приписати правном лицу само уколико је везано за друштвену функцију коју обавља правно лице. Теорија деликта правног лица примењена је у немачком праву, које не познаје кривичну, већ прекршајну одговорност предузећа. Одговорност предузећа постоји када физичко лице противправном радњом прекрши прописе и тиме учини кривично дело или прекршај. Услов за заснивање одговорности је да је кривичним делом повређена дужност коју је правно лице имало, или је остварило (или се претпоставља да је остварило) неку корист. Одговорност постоји и у случају пропуштања надзора од стране руководећег лица (Илић, 2007, стр. 209).

У немачкој доктрини заступљена је и тзв. теорија неидентификације. По њој, правно лице може бити одговорно и када се зна да је кривично дело учинио неки од његових запослених, али је немогуће утврдити његов идентитет. Овим решењем покушава се избећи објективизација кривичне одговорности, уз истовремено стварање основе за кажњавање правних лица (Simović Hiber, 2007, стр. 87, 88).

Модели аутономне одговорности

Аутономна одговорност заснива се на ставу да се предузећа не могу свести на прост збир појединаца који у њима раде. Криминалнополитички разлози за конципирање аутономне одговорности су неспорни. У пракси је често тешко утврдити идентитет конкретног физичког лица које је извршило кривично дело. Ако пођемо од строге примене теорије идентификације или викарне теорије, у оваквим случајевима правно лице би остало некажњено (De Maglie, 2005, стр. 557, 558). У аустралијском законодавству примењен је тзв. модел корпоративне кривице, према коме правна лица нису фикција већ реалитет, који има самосталну одговорност, а она потиче од пословних

пракси и политика интегрисаних у биће правног лица (Цетинић, 2005, стр. 246).

Ефектно објашњење суштине овог приступа даје Биси (Bisi). Она полази од идеје да свака корпорација поседује сопствени „етос“, тј. корпоративни идентитет, независан од скупа појединаца који руководе или раде у корпорацији. Дело, у том смислу, мора бити мотивисано политикама, циљевима и пословним праксама корпорације, то јест карактеристичним духом који у њој влада (Bisi, 1991, стр. 1099).

У Европи, принципе теоријских модела аутономне одговорности нормирали су швајцарски и, делом, фински законодавац. Два основна облика овог модела су одговорност због недостатака у организацији или кривица због организације (погрешна организација управљања) и одговорност због пропуштања обавезе надзора коју предузеће има приликом предузимања одређених ризикантних радњи типичних за дате делатности. Швајцарски законодавац оба облика аутономне одговорности предузећа везао је само за кривична дела наведена у одребама ратификованих међународних конвенција. Аутономна одговорност предузећа, по овом схватању, заснована је на неадекватном менаџменту и погрешној процени ризика од стране управе правног лица (Bollmann, 2008, стр. 308–323; Đurđević, 2003, стр. 743; Taivalkoski, Knuts, & Puusaari: 2008, стр. 98–113).

ОСНОВ И МОДЕЛ ОДГОВОРНОСТИ ПРАВНИХ ЛИЦА ЗА КРИВИЧНА ДЕЛА У СРБИЈИ

Српски Закон о одговорности правних лица за кривична дела заснива се на савременим теоријским поставкама и не одступа од модела прихваћених у европским законодавствима, нити од решења препоручених у међународним конвенцијама. Према чл. 6. ЗОПЛКД „правно лице одговара за кривично дело које у оквиру својих послова, односно овлашћења учини одговорно лице у намери да за правно лице оствари корист“. Основ одговорности проширен је одредбом ст. 2. истог члана којом је предвиђена одговорност правног лица и када је због непостојања надзора или контроле од стране одговорног лица омогућено извршење кривичног дела у корист правног лица од стране физичког лица које делује под надзором и контролом одговорног лица.

Основ одговорности правног лица за кривична дела постоји, дакле, када су испуњени следећи услови: а. када је извршено одређено кривично дело; б. уколико је кривично дело извршило одговорно лице; в. ако је правно лице поступало у оквиру својих послова или овлашћења; г. ако је кривично дело извршено са намером остваривања користи за правно лице; д. одговорност правног лица за кривично дело може се засновати и када је кривично дело у корист правног ли-

ца извршило друго физичко лице, које делује под надзором или контролом одговорног лица, а извршење дела је омогућено пропуштањем одговорног лица (Милошевић, 2010, стр. 165).

Основни предуслов је да је физичко лице остварило законска обележја бића кривичног дела, то јест да је скривљено предузело радњу у закону прописану као кривично дело. Уколико су присутни основи који искључују постојање противправности или кривице одговорног лица, неће постојати ни кривично дело правног лица. Одговорност правног лица је акцесорна у односу на одговорност одговорног лица (Stojanović, & Shine, 2007, стр. 59, 60). Поменуте одредбе јасно указују да је у српском праву заступљен модел *изведене* одговорности. С обзиром на то да законодавац захтева скривљено вршење противправног дела у закону предвиђеног као кривичног, констатујемо да је одговорност правног лица за кривична дела, за разлику од привреднопреступне одговорности, *субјективна*. Имајући у виду да одговорност једног лица не искључује одговорност другог, можемо закључити да је одговорност правног лица и *кумулятивна са одговорношћу одговорног лица*. Коначно, с обзиром на то да правно лице може одговарати за било које кривично дело, одговорност је и *општа* (Стојановић, 2010, стр. 183; Илић, 2009, стр. 21; Ђорђевић, 2010, стр. 240–243).

ЗАКЉУЧАК

Последње године прошлог и почетак овог века откриле су и нову димензију криминалитета правних лица – корпоративне афере везане за озбиљна кршења људских права и слобода, посебно у земљама Трећег света, у којима су очитоване чврсте криминалне везе између моћних мултинационалних корпорација и корумпираних државних власти. Криминолошка истраживања показују да правна лица често врше криминалну делатност кроз вешто организоване међународне криминалне мреже, што отежава њихово откривање и спречавање. Чини нам се да ће кохабитација организованих криминалних група и правних лица у будућности постати још израженија, јер комплексна структура, извори прихода и одличне могућности за прикривање кривичних дела представљају изазован и плодан терен за организовани криминал. Противправна имовинска корист, као обострани мотив организованог криминала и појединих елемената политичке структуре и „похлепних“ корпорација, биће снажно везивно ткиво које подстиче њихову све интензивнију сарадњу.

Наведено указује на нужност проналажења адекватних стратегија за супротстављање криминалитету корпорација у свим сферама. Увођење одговорности правних лица за кривична дела предуслов је борбе против угрожавања људских права од стране моћних копо-

рација. Државе које не примене ефикасне и одвраћајуће санкције за кривична дела, биле оне кривичноправне, управне или прекршајне, неће бити у стању да одговоре на нарастајући криминални изазов који прети да задре у готово све области друштвеног живота. Чињеница да је српски законодавац увео одговорност правних лица за кривична дела је позитиван корак, али забрињава података да, током више од четири године од ступања на снагу ЗОПЛКД, није покренут ниједан кривични поступак против правних лица. Сматрамо да криминолошка реалност демантује идеју како ова врста криминалитета није заступљена код нас и да је потребно интензивно радити на промени свести стручне и шире јавности о значају и сразмерама овог криминалног феномена. Имајући у виду да још увек не постоји судска пракса, чијом анализом би могли да донесемо закључак о адекватности законских решења, евентуалној потреби промене модела одговорности и могућим предлозима *de lege ferenda*, остаје нам само да констатујемо да итекако постоји потреба за вођењем кривичних поступака против правних лица, посебно у случајевима драстичног угрожавања и повреде фундаменталних људских права и слобода.

ЛИТЕРАТУРА

- Baby mil akcion – Briefing paper. (2013). <http://www.babymilkaction.org/pages/history.html> (Пристаљено: 12. 02. 2013).
- Бановић, Б., Бејатовић, С. (2012). *Основи међународног кривичног права*. Крагујевац: Правни факултет, Институт за правне и друштвене науке.
- Baucus, M., Dworkin, T.M. (1991). What Is Corporate Crime – It Is Not Illegal Corporate Behavior. *Law & Policy*, 13 (3), стр. 231–244.
- Bollmann, H. (2008). Switzerland. У: Pelz C., (Ур.): *Business Crimes and Compliance Criminal Liability of Companies Survey*. Lex Mundi Ltd.
- Braithwaite, J. (1984). *Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bucy, P. (1991). Corporate Ethos: A Standard for Imposing Corporate Criminal Liability. *Minnesota Law Review*, 75, pp. 1095–1146.
- Gruner, R. S. (2005). *Corporate Criminal Liability and Prevention*. New York: ALM Properties Inc. and Law Journal Press.
- De Maglie, C. (2005). Models of Corporate Criminal Liability in Comparative Law. *Washington University Global Study Law Review*, 4 (3), pp. 547–566.
- Димитријевић, В., Рацић, О., Ђерић, В., Папић, Т., Петровић, В. и Обрадовић, С. (2005). *Основи међународног јавног права*. Београд: Београдски центар за људска права.
- Ђорђевић, Ђ. (2010). Одговорност правних лица за кривична дела у кривичном праву Републике Србије. У: С. Бејатовић (Ур.). *Савремене тенденције кривичноправне репресије као инструмент сузбијања криминалитета* (стр. 240–251). Београд: Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу.
- Ђорђевић, М. (1968). *Кривична одговорност правних лица*. Београд: Савез удружења правника Југославије.

- Durđević Z. (2003). Kaznena odgovornost i kazneni postupak prema pravnim osobama u Republici Hrvatskoj. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 10 (2), стр. 719–770.
- Engle, E. (2006). Extraterritorial Corporate Criminal Liability: A Remedy For Human Rights Violations? *St. John's Journal Of Legal Commentary*, 20 (2), pp. 287–339.
- Закон о одговорности правних лица за кривична дела, Службени гласник РС. Бр. 97 (2008).
- Закон о изменама и допунама Кривичног законика Републике Србије, Службени гласник РС. Бр. 72 (2009).
- Игњатовић, Ђ. (2010). *Криминологија*, десето измењено и допуњено издање. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Илић, Г. П. (2009). Одговорност правних лица за кривична дела. *Билтен Окружног суда*, број 80.
- Илић, Г. П. (2007). Одговорност правних лица за кривична дела као предмет (посебног) кривичног законодавства. У: *Устав Републике Србије, кривично законодавство и организација правосуђа* (стр. 205–215). Златибор–Београд: Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу и „Intermex“.
- Кековић, З. и Милошевић, М. (2011). Криминалитет корпорација – криминолошки и културолошки аспекти. *Социолошки преглед*, 45 (1), стр. 19–44.
- Крећа, М. (2007). *Међународно јавно право*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду и ЈП „Службени гласник“.
- Лажна „виљамова“.
<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/56/%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0+%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81/1011842/%D0%9B%D0%B0%D0%B6%D0%BD%D0%B0+%22%D0%B2%D0%B8%D1%99%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0%22.html> (Приступљено: 11.03.2014).
- Lederman, E. (2000). Models for Imposing Corporate Criminal Liability: From Adaptation and Imitation Toward Aggregation and the Search for Self-Identity. *Buffalo Criminal Law Review*, 4, 641.
- Милошевић М. (2012). *Одговорност правних лица за кривична дела* (докторска дисертација). Преузето са:
<http://www.doiserbia.nb.rs/phd/university.aspx?theseid=BG20121225MILOS EVIC#.VAoy4KPnYsk>.
- Милошевић, М. (2010). Основ одговорности правног лица за кривично дело – упоредна анализа словеначког и српског законодавства уз осврт на одредбе међународних конвенција. У: Корошец, Д., Симовић Хибер, И. (Ур.). *Европски стандарди и национална кривична законодавства* (стр. 155–192). Београд: Српско удружење за кривичноправну теорију и праксу.
- Mokhiber, R. (2007). Twenty things you should know about corporate crime. *Corporate crime reporter*. Washington. <http://www.alternet.org/story/54093> (Приступљено: 27. 05. 2013).
- На послу страдало 37 радника.
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:347974-Na-poslu-stradalo-37-radnika> (Приступљено: 2.03.2014).
- O'Brien, M., Yar, M. (2008). *Criminology – The Key Concepts*. London and New York: Routledge.
- Одрон затрпао раднике. <http://www.politika.rs/rubrike/Beograd/Odron-zatrpao-radnike-cetvorica-poginula.lt.html> (Приступљено: 17.11.2011).
- Pfizer agrees record fraud fine. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/8234533.stm> (Приступљено: 15.03.2014).

- Ratner, S. (2001). Corporations and Human Rights: A Theory of Legal Responsibility. *The Yale Law Journal*, 111, 443.
- Salinger, L. M. (eds.). (2005). *Encyclopedia of white-collar and corporate crime*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, Inc.
- Schlegel, K. (1990). *Just Deserts for Corporate Criminals*. Boston: Northeastern University Press.
- Simpson, S. (2002). *Corporate Crime, Law and Social Control*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simpson, S. (1992). Corporate Crime Deterrence and Corporate Crime Control Policies: Views from the Inside. Y: Schlegel, K., Weisburd, D. (Eds). *White Collar Crime Reconsidered* (pp. 289–309). Boston: Northeastern University Press.
- Simović Hiber, I. (2007). *Sistem rasprava o ideji vladavine prava, osnovama krivičnog zakona, pojmu zločinačke grupe, i internacionalizaciji krivičnog prava*. Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja.
- Стојановић, З. (2010). *Кривично право – општи део*, 17. издање. Београд: Правна књига.
- Stojanović, Z., i Shine, R. (2007). *Komentar Zakona o odgovornosti pravnih lica za krivična djela*. Podgorica: Ministarstvo pravde Republike Crne Gore.
- Taivalkoski, P., Knuts, G., & Puusaari, P. (2008). Finland. In: Pelz C. (Eds.). *Business Crimes and Compliance Criminal Liability of Companies Survey* (pp. 98–113). Houston: Lex Mundi Ltd.
- The price of oil: Corporate Responsibility and Human Rights Violations in Nigeria's Oil Producing Communities. <http://www.hrw.org/legacy/reports/1999/nigeria/nigeria0199.pdf> (Пристапљено: 28. 05. 2013.)
- United States v. Bank of New England (1987). 821 F.2d 844. 56 USLW 2042, 23 Fed. R. Evid. Serv. 417.
- F. Hoffmann-La Roche and basf agree to pay record criminal fines for participating in international vitamin cartel, 1999. http://www.justice.gov/atr/public/press_releases/1999/2450.htm (Пристапљено: 08.01.2014).
- Hartley, R. D. (2008). *Corporate crime: a reference handbook*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, Inc.
- Chatterjee, P. (2000). Enron in India: The Dabhol Disaster. Преузето са <http://www.corpwatch.org/article.php?id=467> (Пристапљено: 25. 05. 2013).
- Џетинић, М. (2005). Казнена одговорност правних лица – Каква су решења могућа и очекивана. У: Радовановић Д. (Ур.). *Казнено законодавство: прогресивна или регресивна решења* (стр. 299–314). Земун: Институт за криминолошка и социолошка истраживања и Виша школа унутрашњих послова.
- Cheyette, D. I. (2008). Policing The Corporate Citizen: Arguments For Prosecuting Organizations, *Alaska Law Review*, 25 Alaska L. Rev. 175.
- Clinard, M., & Yeager, P. (2006). *Corporate Crime*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.

Božidar Banović, University of Kragujevac, Faculty of Law, Kragujevac
Mladen Milošević, University of Belgrade, Faculty of Security Studies, Belgrade

CORPORATE VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS AND POSSIBILITIES OF CRIMINAL-LAW PROTECTION

Summary

The fact that corporate giants are becoming powerful international factors leads to a conclusion that not only states and international organizations should be responsible for the protection of human rights. Certain multinational companies have attained enormous power, and many cases of corporate wrongdoings support the fact that basic human rights can also be endangered by corporate misconduct. Corporate crime, which encompasses acts perpetrated by a person or persons acting on behalf of the company and for the benefit of the company, became a serious criminal phenomenon on a national, regional, and global level. Prominent cases of state-sanctioned corporate violations of human rights include cases spanning from World War II up to the modern forms of corporate crime, e.g. in Nigeria, India, Sierra Leone, and other regions. Paradigmatic cases of violations of human rights by legal entities have been recorded in other areas, as well, for instance in environmental protection, the right to health and adequate health care, and the right to safe and healthy work. The consequences of criminal offences by legal entities in these areas show that the degree of social danger of corporate crime is very high, which corroborates the thesis of the necessity of implementation and consistent enforcement of legal rules on the sentencing of legal entities. The fact that a large number of states have decided to start punishing corporations with criminal sanctions is the result of an objective examination of social reality, which has unequivocally shown that serious crimes are continually committed on behalf of and for the benefit of legal persons, and that those acts inflict serious damage to states, society, and individual rights. Models of corporate criminal liability differ from state to state and have many variations. According to the main features of these models, we can abstract two main models – the model of derived liability and the model of autonomous liability – both of which have significant variations. Serbian legal model of corporate criminal liability is formulated in accordance with most European legislations and theoretical models. We concluded that a systematic legislative approach is one of the main conditions for an efficient response to corporate crime challenges, including corporate violations of human rights. A major issue highlighted in this paper was the absence of judicial practice in this domain in Serbia, bearing in mind that almost five years have passed since the corporate criminal liability was introduced in the Serbian criminal legislation.